

Samenvatting

Jeroen Boelhouwer (SCP), Gerbert Kraaykamp (Radboud Universiteit) en Ineke Stoop (SCP)

S.1 Nederland in Europa

Europeanen krijgen steeds meer met elkaar te maken, zo heeft ook een aantal ontwikkelingen in 2015 weer duidelijk gemaakt. Of het nu gaat om het beëindigen van de economische crisis, het wel of niet helpen van Griekenland met zijn schuldenlast, of wat te doen met de vluchtelingen die vanuit Noord-Afrika en Syrië naar Europa proberen te komen: de discussies raken de kern van Europese integratie en verbondenheid. In welke mate zijn burgers en landen in Europa, zowel binnen als buiten verschillende samenwerkingsverbanden, bereid elkaar te helpen en solidair? Een belangrijk achterliggend vraagstuk hierbij is in welke mate er in Europa sprake is van gelijksoortige waarden en normen. In deze publicatie kijken we naar gedeelde en niet-gedeelde opvattingen, waarden, normen en houdingen in Europa. Hierbij ligt onze focus op de Nederlandse bevolking; deze wordt wel steeds vergeleken met andere Europeanen.

In veel landenvergelijkende studies worden feitelijke gegevens gebruikt, bijvoorbeeld de stand van de economie (het bbp) of de werkloosheid, de gezondheidssituatie, de criminaliteit of het opleidingsniveau van de bevolking. Relatief weinig aandacht is er voor vergelijkingen op basis van subjectieve gegevens: hoe tevreden of ontevreden zijn mensen met de situatie? Hebben Nederlanders meer of minder vertrouwen in de politiek of in andere mensen dan inwoners van andere landen? Wat zijn de opvattingen over hoe mannen en vrouwen werk en gezin zouden moeten verdelen? Hoe staat het met de tevredenheid met het leven?

Niet feitelijke gegevens staan centraal, maar de subjectieve oordelen zijn het uitgangspunt: we vergelijken de stemming in Nederland met de stemming in andere Europese landen. Dat doen we op basis van het *European Social Survey* (ESS), een grootschalig tweejaarlijks onderzoek dat zich juist met name richt op de oordelen en waarden van mensen. We bestuderen niet één centrale vraag of probleemstelling, maar proberen de stemming te peilen aan de hand van drie belangrijke thema's: opvattingen over migranten, politiek vertrouwen, en de rolverdeling van mannen en vrouwen bij werk en gezinstaken. Deze thema's keren geregeld terug in de maatschappelijke en politieke discussie in Europa. Daarnaast zijn het onderwerpen die een relatie met de economische crisis kunnen hebben. Heeft het vertrouwen zich in Spanje, waar de crisis hard toesloeg, bijvoorbeeld anders ontwikkeld dan in Nederland? Deze drie thema's behandelen we uitgebreid en verdiepend. Daarnaast kijken we in de publicatie ook breder naar de stemming in Europa aan de hand van de volgende onderwerpen: meningen over de democratie, vertrouwen in niet-politieke instituties en in andere mensen, meningen over migranten en tevredenheid met het leven. Iets dieper gaan we in op geluk in Europa: hoe heeft beleving van geluk zich ontwikkeld,

welke verschillen zijn er tussen bevolkingsgroepen en welke gevolgen heeft de economische crisis gehad?

5.2 Negatieve opvattingen over migranten gaan samen met eurosceptis

In deze publicatie bekijken we specifiek welke relatie er bestaat tussen de opvattingen over migranten en opvattingen over de eenwording binnen de Europese Unie. Uit de ESS-cijfers blijkt dat in Nederland de weerstand tegen migranten en tegen verdergaande integratie binnen de Europese Unie gemiddeld is. Daarin is bovendien tussen 2004 en 2012 maar weinig veranderd. Ook blijken in Nederland de beide opvattingen sterk samen te hangen: hoe sterker men dreiging ervaart van migranten, des te negatiever is men over Europese integratie. Na 2008 is deze samenhang ook nog eens groter geworden. Lageropgeleiden blijken meer dreiging van migranten te ervaren en tegelijkertijd sterker eurosceptisch te zijn dan hogeropgeleiden. Maar de samenhang tussen beide opvattingen is even sterk voor laag- en hoogopgeleiden: *als* hogeropgeleiden veel dreiging van migranten ervaren, zijn ze vrijwel net zo eurosceptisch als lageropgeleiden.

De bevinding dat negatieve opvattingen over migranten sterk samenhangen met eurosceptis zijn vervolgens gerelateerd aan de steun voor nationalistisch-populistische partijen. De afgelopen decennia zijn overal in Europa partijen opgekomen die de nadruk leggen op zowel migratiebeperkingen als de nadelen van het lidmaatschap van de Europese Unie. Voorbeelden in Nederland zijn de LPF en later de PVV, in Frankrijk het Front National en in het Verenigd Koninkrijk de British National Party. In deze publicatie hebben we onderzocht in hoeverre de opkomst van dergelijke partijen samenvalt met een sterkere samenhang tussen opvattingen over immigratie en opvattingen over Europese integratie. Onze resultaten laten zien dat in landen met een relatief grote aanhang van nationalistisch-populistische partijen de samenhang tussen negatieve opvattingen over migranten en over de EU sterker is. Toch is dit niet het hele verhaal, want het is niet zo dat voor aanhangers van nationalistisch-populistische partijen het verband tussen beide opvattingen sterker is dan bij aanhangers van andere partijen. *Als* stemmers van andere partijen dreiging van migranten ervaren dan combineren ze dat net zo vaak met eurosceptis als stemmers van nationalistisch-populistische partijen.

5.3 Politiek vertrouwen meer afhankelijk van nationale economie dan van eigen portemonnee

De discussie over het vertrouwen in de politiek is van alle tijden en wordt frequent gevoerd: het vertrouwen zou in Nederland niet bijster hoog zijn. Bovendien is de gedachte dat door de financiële en economische crisis een daling in het vertrouwen in een stroomversnelling zou zijn geraakt; de economische crisis zou daarmee resulteren in een politieke vertrouwenscrisis. Daarbij wordt vaak gewezen op de massale werkloosheid, stijgende armoede en protestbewegingen in eurocrisislanden, maar ook op de onvrede over maatregelen om de euro te redden en over door 'Brussel' afgedwongen bezuinigingen. De natio-

nale en Europese politiek zouden falen in een effectieve aanpak van de crisis en het bieden van perspectief aan de bevolking en daardoor snel aan legitimiteit verliezen.

Maar in de eerste plaats laten we in deze publicatie zien dat er geen sprake is van een voortdurend dalend politiek vertrouwen in alle Europese landen. Er zijn natuurlijk wel verschillen tussen landen: in Nederland zijn er vooral fluctuaties, maar in landen die in hoge mate de gevolgen van de economische crisis hebben ervaren, is sinds 2008 een scherpe vertrouwensdaling te zien. Het is niet verwonderlijk dat politiek vertrouwen samengaat met de ervaren en verwachte welvaart. Een interessante vraag daarbij is of mensen de politiek vooral beoordelen op grond van hun persoonlijke omstandigheden en vooruitzichten, of op grond van de toestand en perspectieven van de nationale economie. In deze publicatie laten we zien dat burgers de politiek niet primair beoordelen op basis van een blik in hun eigen portemonnee, maar meer op basis van een blik op de tv of in de krant over het land waarin zij wonen. Politiek vertrouwen hangt sterker samen met de tevredenheid over de nationale economie dan met de eigen financiële kwetsbaarheid. Verder blijkt dat het oordeel over de nationale economie juist belangrijker wordt voor het politieke vertrouwen als het economisch slechter gaat, maar dat dit niet geldt voor de invloed van de eigen financiële situatie.

Hoe nu precies de relatie tussen politiek vertrouwen en waarderingen van de economische situatie moet worden begrepen is lastig. Oftewel, wat is oorzaak en wat is gevolg? Onduidelijk is bijvoorbeeld in hoeverre burgers vinden dat de overheid ook echt verantwoordelijk is voor de economie. Ook is niet bekend hoe persoonlijke ervaringen en informatie verkregen via media geïnterpreteerd worden en gekoppeld zijn aan overheidsoptreden. Het kan immers ook zo zijn dat een oordeel over de economie en de eigen financiële positie bepaald worden door de houding tegenover de politiek: als iemand het idee heeft dat de politiek voldoende inzet heeft gepleegd, dan is het mogelijk dat men tevreden is met hoge werkloosheidscijfers en geringe financiële middelen. Zonder het overheidsingrijpen zou de situatie nog beroerder geweest kunnen zijn. Dit zou kunnen verklaren waarom we in deze publicatie vinden, onverwacht en contra-intuïtief, dat een hoog niveau van werkloosheid (evenals een stijging ervan) samengaat met meer politiek vertrouwen. Het blijft echter goed zich te realiseren dat de economie wel een belangrijke indicator is voor vertrouwen in de politiek, en vooralsnog steeds belangrijker lijkt te worden, maar niet de belangrijkste is. Politiek vertrouwen is primair een oordeel over wat er in de politiek gebeurt.

5.4 Nederlanders onderschrijven een gelijke rolverdeling tussen mannen en vrouwen

Hoe wordt er gedacht over de rolverdeling tussen mannen en vrouwen als het gaat om betaald werk en gezinstaken? Deze kwestie is van belang in het licht van de huidige economische crisis, waarin de werkloosheid toeneemt, maar ook in het licht van de toenemende vergrijzing, met een dreigend tekort aan arbeidskrachten. Een vraag is dan of vrouwen eerder stoppen met werken als gevolg van de crisis en hoe de taakverdeling tussen mannen en vrouwen bij het combineren van arbeid en zorg is als zij beiden werkzaam zijn. Inzicht in opvattingen over de rolverdeling is relevant omdat het iets zegt over de *daadwerkelijke* rolver-

deling tussen man en vrouw en, meer in het bijzonder, het kader biedt om ontwikkelingen aangaande vrouwelijke arbeidsparticipatie te begrijpen. Immers, rolverdelingen worden niet alleen beïnvloed door sociale normen omtrent rolpatronen (bijvoorbeeld door opvoeding) en door de mogelijkheden die mannen en vrouwen waarnemen (bijvoorbeeld gecapiteerde arbeidsmarktkansen), maar ook door de eigen opvattingen hierover.

Uit onze resultaten blijkt in de eerste plaats dat het in de afgelopen decennia in heel Europa steeds gebruikelijker is geworden dat vrouwen werken. Nederland neemt hier wel een bijzondere plaats in. In de afgelopen dertig jaar is Nederland van een land met een zeer lage arbeidsdeelname van vrouwen veranderd in een land waarin vrouwen het meest actief zijn op de arbeidsmarkt. Een belangrijk verschil met andere Europese landen is wel dat vrouwen in Nederland vaker in deeltijd werken.

Nederlandse mannen en vrouwen onderschrijven relatief vaak een gelijke rolverdeling. Dat baseren we op de relatief geringe steun voor de opvatting dat een vrouw bereid moet zijn om minder betaald werk te verrichten omwille van haar gezin; en op de eveneens geringe steun voor de opvatting dat mannen meer recht hebben op een baan dan vrouwen wanneer er niet genoeg banen beschikbaar zijn. De bestaande rolopvattingen in Nederland lijken veel op die van Zweden en Duitsers. Er zijn binnen Nederland wel verschillen tussen bevolkingsgroepen: lageropgeleiden en niet-werkenden hebben meer traditionele rolopvattingen dan hogeropgeleiden en werkenden. Bovendien blijken de rolopvattingen van mannen en vrouwen met een hoogopgeleide of werkende moeder of partner meer egalitair. Dit laat zien dat onderwijs en arbeidsmarkt belangrijke instituties zijn waarlangs modernisering en verandering in rolopvattingen vorm krijgt.

Er wordt vaak verondersteld dat in Zuid- en Oost-Europa opvattingen over het betaald werken van vrouwen met schoolgaande kinderen traditioneler zijn dan in Scandinavië. De bevindingen in deze publicatie ondersteunen dat beeld: in het oosten van Europa (Polen) zijn de opvattingen traditioneler en in het noorden (Zweden) juist meer egalitair. Tegelijk is duidelijk dat in alle landen sprake is van een trend naar meer egalitaire rolopvattingen. Overigens vonden de grootste veranderingen in Nederland al plaats tussen 1990 en 1999; daarna zijn rolopvattingen nauwelijks meer egalitair geworden. De verschillen die er zijn tussen landen in rolopvattingen, blijken vooral gerelateerd aan het bruto binnenlands product (BBP), een indicator van economische voorspoed. Naarmate landen een hoger bbp hebben, zijn rolopvattingen van mannen en vrouwen in een land ook minder traditioneel. Maar ook politieke macht van vrouwen, gemeten via het aantal zetels van vrouwen in het nationale parlement, blijkt sterk gerelateerd aan het onderschrijven van meer egalitaire rolopvattingen.

5.5 De stemming in Europa: in Noordse landen het meest positief

In deze publicatie geven we ook een meer globale indruk van de stemming in Europa, aan de hand van de opvattingen en opinies uit het *European Social Survey*. We kijken daarbij naar opvattingen over de democratie, naar het vertrouwen dat burgers hebben in instituties en in andere mensen, naar opvattingen over migranten en naar hoe tevreden burgers zijn met

het leven dat ze leiden. Daarbij kijken we naar negen verschillende indicatoren waarover in 28 landen informatie is verzameld. Bij de meeste onderwerpen is aan burgers gevraagd een rapportcijfer te geven. Als we de landen ordenen op basis van deze rapportcijfers valt op dat bij al de onderwerpen de Noordse landen (Scandinavië en Finland) bovenaan staan, aangevuld met Zwitserland, en dat Oost-Europese landen onderaan staan. Nederland lijkt in veel opzichten op Duitsland en is dan ook vaak met dat buurland vlak onder de top te vinden. Ook valt op dat Nederland bij geen van de onderwerpen tot de top 3 behoort.

Nederlanders geven de *mate waarin Nederland democratisch* is een voldoende (6,9). Daarmee staan we op de zevende plek van de 28 Europese landen die in 2012 aan het ESS meedoen. De cijfers in Denemarken en Zwitserland zijn het hoogst: rond de 8. Nederlanders hebben weliswaar niet erg veel *vertrouwen* in politici, politieke partijen en het parlement (het gemiddelde cijfer voor deze drie samen komt net boven de 5 uit), maar met dat cijfer zit Nederland maar net onder de landen met de hoogste gemiddelden. Het hoogste cijfer geven de Denen: een 5,5. In alle landen blijkt het vertrouwen in het rechtsstelsel hoger dan het vertrouwen in de politiek. Het vertrouwen in andere mensen is in Nederland wel relatief hoog, en samen met de Noordse landen en Zwitserland duidelijk hoger dan in andere landen. Dit sociale vertrouwen hangt positief samen met politiek en institutioneel vertrouwen. De meeste Nederlanders vinden dat er slechts een beperkt aantal *migranten* moet worden toegelaten. Het percentage Nederlanders dat vindt dat er veel migranten of juist helemaal geen migranten moeten worden toegelaten is klein. Nederland lijkt hierin op Denemarken, Finland en Zwitserland. Alles bij elkaar genomen is de Nederlander behoorlijk gelukkig. Volgens de meest recente ESS-cijfers geven we het leven gemiddeld een 7,9 als rapportcijfer. Alleen de Denen zijn duidelijk gelukkiger dan wij zijn, terwijl de andere Noordse landen, aangevuld met Zwitserland, met Nederland vergelijkbaar zijn. Het algemene beeld als het gaat om de stemming in Europa is dat die in de Noordse landen het meest positief is: zij geven de hoogste rapportcijfers. Nederland bevindt zich meestal net in deze groep landen, of net er onder.

5.6 De economische crisis leidt niet in heel Europa tot minder geluk

Uit het hiervoor geschetste algemene beeld is af te leiden dat er een vrij grote samenhang is tussen de verschillende onderwerpen: landen waar mensen meer politiek vertrouwen hebben zijn over het algemeen ook landen waar mensen elkaar meer vertrouwen, er positiever wordt gedacht over migranten en de tevredenheid met het leven groter is. Welke verklaringen zijn er te geven voor verschillen in geluk en is er een effect van de economische crisis zichtbaar?

Uit veel landenvergelijkend onderzoek blijkt dat Nederlanders behoren tot de meest gelukkige mensen: steevast zijn inwoners van de Scandinavische landen, aangevuld met Finnen, Zwitsers en Nederlanders het gelukkigst. Ook de cijfers in deze publicatie laten dit zien. De gevolgen van de economische crisis zijn niet eenduidig, er is in elk geval geen sprake van een algehele afname van geluk. De ontwikkelingen in levenstevredenheid in de afgelopen

tien jaar vertonen eerder een wisselend beeld – soms neemt de tevredenheid toe (bijvoorbeeld heel licht in Nederland en sterk in Polen), soms blijft die gelijk (Spanje), maar nergens is de levenstevredenheid in de afgelopen tien jaar echt veel kleiner geworden. In Spanje was er in 2008, het begin van de economische crisis, wel een omslagpunt: tot die tijd steeg het geluk om daarna enigszins te dalen.

Ongeacht naar welk land we kijken zijn mensen die werkloos zijn, of die een laag inkomen hebben minder tevreden met het leven dan werkenden, en dan mensen met een hoog inkomen. De samenhang tussen leeftijd en geluk is ingewikkelder: hier zien we een U-curve, waarbij zowel jongeren als ouderen gelukkiger zijn dan mensen met een middelbare leeftijd. Dit doet zich in alle onderzochte landen voor en lijkt dus een universeel fenomeen. Tussen mannen en vrouwen zijn er nauwelijks verschillen. Opvallend is verder dat als we rekening houden met allerlei individuele kenmerken de verschillen naar opleidingsniveau niet significant zijn: laagopgeleiden zijn dus net zo gelukkig of ongelukkig als hoogopgeleiden.

De verschillen in geluk tussen de Europese landen die we in deze publicatie bekijken hebben nauwelijks iets te maken met landkenmerken. We keken naar economische cijfers (zoals werkloosheidscijfers of de welvaart in een land), naar enkele vrijheden (o.a. vrijheid van vereniging en van meningsuiting) en naar de ervaren effectiviteit van de overheid. Alleen die laatste indicator heeft een relatie met geluk: hoe effectiever de overheid wordt ervaren, hoe groter het geluksgevoel bij de bevolking. Bij deze effectiviteit gaat het om voor burgers belangrijke zaken als de kwaliteit van de publieke dienstverlening, de kwaliteit van het ambtenarenapparaat en de kwaliteit van beleidsformulering en -implementatie. Nederland scoort relatief hoog op deze indicator: een zesde plek van de 28 ESS-landen in 2012. Belangrijk voor levenstevredenheid zijn uiteraard ook individuele kenmerken als gezondheid en arbeidsmarktpositie; mensen die betaald werk hebben en in een goede gezondheid verkeren zijn gelukkiger dan mensen zonder werk en met een minder goede gezondheid.

S.7 Tot slot

In deze publicatie schetsen we een beeld van de stemming in Europa. Dat doen we op basis van het *European Social Survey*, waarvan de meest recente cijfers uit 2012 komen. Daardoor zijn we niet in staat om in te gaan op ontwikkelingen die Europa in 2015 in haar greep hielden, noch op de gevolgen van die ontwikkelingen voor de stemming in Europa. Hiervoor moeten we nieuwe cijfers afwachten, die eind 2015 beschikbaar komen (ESS-ronde 7). Overigens moeten we bovendien met spijt constateren dat Griekenland noch in 2012 noch in 2014 meedeed aan het ESS-onderzoek.

In deze publicatie laten we wel voor de 28 Europese landen die in 2012 deelnamen zien welke verschillen en overeenkomsten in opvattingen en opinies er zijn. Dat is van belang omdat de politiek, maar ook de economie, steeds vaker een Europese dimensie heeft. Met kennis over opvattingen in Nederland en in andere Europese landen kan worden getracht al te ongenueanceerde oordelen te vermijden, en kan men inzicht verkrijgen in

mogelijke gevoeligheden die in andere landen spelen. Ook leidt de ontwikkeling naar toenemende integratie en samenwerking binnen Europa tot terugkerende debatten. In die debatten kan het helpen om te weten of opinies en opvattingen in Nederland anders zijn dan elders in Europa. Tot slot is het natuurlijk de vraag of de economische en politieke integratie ook gepaard gaat met naar elkaar toegeroeiende waarden, houdingen en opinies of dat er juist sprake is van divergentie.

Het beeld dat uit de publicatie oprijst is er niet één van gelijke waarden, houdingen en opvattingen, maar een van duidelijke verschillen daarin – verschillen die, als je door de oogbalken kijkt, langs een geografische lijn kunnen worden gelegd. Die lijn loopt grofweg vanuit het noorden via het westen naar het zuiden en het oosten. In het noorden is het vertrouwen in instituties en in andere mensen hoger dan in het oosten en het zuiden, zijn burgers meer tevreden met het functioneren van de democratie, toleranter ten opzichte van migranten en uiteindelijk ook meer tevreden met het leven als geheel. Nederland is in die zin een typisch West-Europees land dat telkens vlak na de Noordse landen is terug te vinden; Nederland staat nergens in de top 3. Dat impliceert dat de mening van Nederlanders op geen enkel vlak erg uitzonderlijk of uitgesproken is. Nederland lijkt vaak op Duitsland en is dan ook bij veel van de in deze publicatie onderzochte zaken bij Duitsland in de buurt te vinden.

Met deze publicatie houden we Nederland en de Nederlanders vooral een spiegel voor: hebben we opvattingen en meningen die sterk afwijken van die van andere Europeanen? Dat blijkt reuze mee te vallen. De verschillen met Zuid- en Oost-Europeanen zijn soms groot, maar die met andere West-Europese en Scandinavische landen zijn tamelijk gering. Als we er één overkoepelend oordeel uit mogen lichten dan is er eigenlijk nauwelijks een mooiere afsluiting dan de constatering dat Nederlanders behoren tot de meest gelukkigste Europeanen.